

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 378.4(477):378.14"1804/1917"

Л. Б. ПРОКОФ'ЄВА

ПЕДАГОГІЧНІ ІННОВАЦІЇ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ В ХІХ СТОЛІТТІ

Розглянуто розвиток інноваційних педагогічних тенденцій у вітчизняній вищій школі у ХІХ ст. на прикладі діяльності Харківського, Київського і Новоросійського університетів. Встановлено, що діяльність цих університетів була регламентована відповідними статутами. Основною педагогічною тенденцією реформування вищої освіти в першій половині ХІХ ст. був пошук нової моделі вищої школи, головними принципами проголошено високі стандарти і якість навчання в університетах. Досліджено питання виникнення у середині ХІХ ст. громадсько-педагогічного руху та освітянського подвижництва. Розкрито реформаторський потенціал відомих громадських діячів М. Максимовича і М. Костомарова, завдяки яким вища освіта в Україні розвивалася динамічно, відкривалися наукові школи та лабораторії.

Ключові слова: освітні інновації, історія педагогіки, університетська класична освіта, університети України, громадсько-педагогічний рух.

Л. Б. ПРОКОФЬЕВА

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ УКРАИНЫ В ХІХ ВЕКЕ

Рассмотрено развитие инновационных педагогических тенденций в отечественной высшей школе в ХІХ веке на примере деятельности Харьковского, Киевского и Новороссийского университетов. Установлено, что деятельность этих университетов была регламентирована соответствующими документами. Основной педагогической тенденцией реформирования высшего образования в первой половине ХІХ века был поиск новой модели высшей школы, главными принципами провозглашены высокие стандарты и качество обучения в университетах. Исследованы вопросы возникновения в середине ХІХ века общественно-педагогического движения. Раскрыт реформаторский потенциал известных общественных деятелей М. Максимовича и Н. Костомарова, благодаря которым высшее образование в Украине развивалось динамически, открывались научные школы и лаборатории.

Ключевые слова: образовательные инновации, история педагогики, университетское классическое образование, университеты Украины, общественно-педагогическое движение.

L. B. PROKOFYEVA

PEDAGOGICAL INNOVATIONS IN HIGHER EDUCATION OF UKRAINE IN THE XIX CENTURY

The article deals with the historical development of innovative pedagogical tendencies that took place in the national high school in the period of the XIX - early XX centuries. The process of reformation of higher education in Ukraine is considered on the examples of Kharkov, Kiev, Novorossiysk Universities. Their activity was regulated by the relevant statutes. The main pedagogical tendency of reformation of higher education in the first half of the nineteenth century was the search for the new model of high school; the high standards and quality of higher education were proclaimed as the main principles. The article investigates the question of appearance in the mid-nineteenth century of social and educational movement and educational asceticism, it discloses reformatory potential of prominent public figures M. Maksymovych, N. Kostomarov who played an important role in the dynamic development of higher education, opening of schools and laboratories.

Keywords: educational innovation, history of pedagogy, classical university education, classical universities of Ukraine, social and educational movement.

Модернізація системи вищої освіти України є основним фактором розвитку нашої держави, головною запорукою її успішного майбутнього. Вирішення основних завдань модернізації освіти потребує переосмислення мети і змісту підготовки майбутніх фахівців у вітчизняних університетах відповідно до сучасних європейських стандартів. Головна функція інноваційної діяльності – це зміна компонентів педагогічного процесу: цілей, змісту освіти, форм, методів, технологій, засобів навчання, системи управління тощо. Теоретичною основою для здійснення науково обґрунтованої стратегії вищої освіти на сучасному етапі є об'єктивне вивчення історично-педагогічного розвитку інноваційних процесів в освіті.

Вітчизняна історично-педагогічна наука має науковий інтерес до вивчення спадщини реформаторських та інноваційних процесів в освіті та вихованні. Багато сучасних дослідників (В. Андрущенко, І. Бех, М. Євтух, І. Зязюн, В. Кремень, Л. Коваль, О. Сухомлинська, М. Фіцула, М. Чепіль та ін.) відзначають, що важливою характеристикою інноваційних процесів є їх поєднання із загальноісторичними та національними освітніми традиціями, духовним становленням особистості.

Мета статті – проаналізувати історичні аспекти розвитку інноваційних процесів у вищій школі України в XIX столітті.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє розглядати педагогічні інновації не лише як створення і поширення нововведень, а й зміни, які мають суттєвий характер щодо стилю мислення викладача і студента.

Відповідно до поставленої мети розглянемо еволюційний розвиток інноваційних педагогічних тенденцій у вітчизняній вищій школі у XIX – на початку XX ст. Цей період нашої історії визначається фундаментальними суспільно-економічними перетвореннями, розвитком національної ідеї та боротьбою за національну вищу школу, науковими і педагогічними пошуками в системі вищої освіти, народженням нової культурно-педагогічної традиції і прогресивних педагогічних течій.

Перша половина XIX ст. – складний період в історії освіти України, позначений суперечливим і несистемним характером багатьох освітніх перетворень, пов'язаний з реформами і перетвореннями в освітній сфері. Передувала цьому складна ситуація в кінці XVIII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні: згорання української державності, ліквідація автономії та інкорпорація українських територій в склад Російської імперії. Освітня політика царського уряду була спрямована на поглиблення станового характеру, викорінення українства.

Інноваційні процеси в освіті були започатковані нормативним документом 1804 р. «Статут народних училищ» і стосувалися передусім системи управління. Відтоді університетам, які мали готувати молодь до вчительської діяльності стали підпорядковуватися народні училища. Їм дозволялося мати свої друкарні, видавати газети і журнали, наукову та навчальну літературу, створювати наукові товариства. Це суттєво сприяло формуванню і розвитку у студентської молоді національних ідей та вільнодумства, тож багато студентів, викладачів і професорів брали участь в громадській та національній діяльності.

Так, незважаючи на те, що від початку своєї роботи в 1805 р. Харківський університет створювався як російський, відносно ліберальна політика, здійснювана в цей час царським урядом, сприяла відродженню української культури та освіти. В університеті актуальним було питання про мову викладання та навчання студентів. Його керівництво було впевнене, що тільки рідна мова може сприяти ґрунтовному засвоєнню знань і вихованню почуття патріотизму. Більшість викладачів у той час підтримали таку ініціативу.

Основною формою організації навчання в університетах була лекція, що сприяло широкому застосуванню словесних методів: бесід, співбесід тощо. Навчальний процес активізувався внаслідок впровадження практичних занять: семінарів, практикумів, бесід, літературних читань, індивідуальних занять (самостійне написання рефератів, письмових робіт).

Велику увагу в Харківському університеті приділяли педагогічній діяльності студентів, адже він готував учителів для гімназій та училищ Харківського навчального округу. Першим директором університетського педагогічного інституту працював професор Х. М. Роммель, викладацька і наукова діяльність якого була спрямована на розробку та проведення семінарів і практичних занять з педагогіки, дидактики, методики викладання всіх шкільних предметів.

Педагогічну практику студенти проходили в гімназіях та повітових училищах. У середині XIX ст. в університеті впроваджено курс історії педагогіки. Такі підходи до вивчення практичних аспектів педагогіки, єдності духовного і фізичного начала, розвитку розуму, волі, почуттів стали підґрунтям для створення у майбутньому системи загальнопедагогічної підготовки вчителя в Україні [4, с. 157].

Основною педагогічною тенденцією реформування вищої освіти в першій половині XIX ст. став пошук нової моделі вищої школи: наступність і послідовність у вивченні дисциплін фахового спрямування, інтеграція знань шляхом поєднання природничого і гуманітарного напрямків. Головними принципами було проголошено високі стандарти і якість вищої освіти. В університеті спочатку діяли чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, медичний та юридичний. У 1837 р. Харківський університет визнано таким навчальним закладом, в якому експериментально запроваджено положення «Про випробування на наукові ступені» – кандидат, магістр, доктор, причому кандидатом можна було стати вже після успішного випуску. Випробування на магістра і доктора включала тільки основні предмети факультету, на якому навчався здобувач. Після їх завершення захищалося дисертаційне дослідження. Таким чином, відбувалося становлення системи наукових ступенів.

До 1917 р. Харківський університет підготував майже 15 тис. фахівців. Серед його випускників були поет П. П. Гулак-Артемовський, історик М. І. Костомаров, біолог І. І. Мечников, лінгвіст О. О. Потебня, математик, академік М. В. Остроградський, славіст, засновник вітчизняного слов'янознавства, академік І. І. Срезневський, драматург М. П. Старицький, засновник української класичної музики М. В. Лисенко та чимало інших діячів культури [1].

Здобутки в реалізації інноваційного освітнього потенціалу пов'язані із відкриттям у 1834 р. Київського університету. Аналіз навчально-виховного процесу в ньому свідчить про процеси реформування та вдосконалення цільових, змістових і методичних особливостей організації навчання студентів. При університеті поступово утворювалися наукові товариства, які сприяли розвитку вітчизняної культури і науки, наприклад, Товариство дослідників природи (1869 р.), Історичне товариство Нестора-літописця (1874 р.), Фізико-математичне (1896 р.), Психіатричне (1897 р.) та інші товариства [5, с. 44].

Для підготовки вчительських кадрів при Київському університеті відкрився педагогічний інститут. В жовтні 1850 р. рада університету прийняла рішення включити педагогіку до головних предметів історико-філологічного факультету, а також для всіх студентів, які готували себе до професії вчителя, та віднести педагогіку до тих предметів, з яких студенти відповідних факультетів мали складати семестрові іспити [3, с. 256].

Засновниками педагогічної підготовки у XIX ст. в Київському університеті стали професори філософії О. Новицький та С. Гогоцький. Вони читали навчальні курси «Наука про виховання», «Дидактика», «Прикладна педагогіка», «Історія виховання». О. Новицький у листопаді 1834 р. розпочав власне учительську підготовку студентів педагогічного інституту при університеті. При вивченні педагогічних дисциплін студенти засвоювали такі ідеї реформаторської педагогіки, як демократизація, гуманізація, соціалізація освіти, забезпечення активного творчого саморозвитку особистості, котрі активно переносили на педагогічну практику і свою майбутню професійну діяльність. Системний підхід до вивчення педагогічних дисциплін в університеті передбачав створення програм з розподілом навчального матеріалу, систему контролю за виконанням практичних та індивідуальних робіт. Це давало можливість випускникам університету плідно працювати на вчительській ниві, ефективно поєднувати дидактичну та виховну функції навчального процесу, тобто професійно займатися навчанням і виховання дітей у школі.

Нова епоха освітніх реформ у вищій освіті розпочалася із прийняття урядової постанови 15 листопада 1858 р. «Про ліквідацію педагогічних інститутів при російських університетах та створення при них особливих педагогічних курсів» [14, с. 115]. Відповідно до цього документа педагогічні інститути при університетах трансформувалися в особливі вищі педагогічні курси.

На дворічні педагогічні курси, що були створені при Київському та Харківському університетах, приймали для навчання молодих людей, які вже отримали вищу освіту і виявили бажання присвятити себе вчительській діяльності. Студенти цих курсів обов'язково вивчали

логіку, психологію, історію педагогіки та основи дидактики. З метою організації спеціальної педагогічної освіти при вказаних курсах були створені гімназії. На їх базі університетські професори проводили педагогічну практику для молодих людей, які готували себе до професії вчителя. Кожний, хто закінчував педагогічні курси, повинен був захищати твір на задану тему, а також прочитати публічну лекцію. Випускники, котрі виявили особливі успіхи в навчанні, отримували право викладати в університеті.

Разом з тим несприятливі внутрішні суспільно-економічні і політичні умови, революційні події 1848–1849 рр. в Європі, панування у навчальних закладах Росії політичного нагляду й паличної дисципліни, малочисельна підготовка вчителів для народних шкіл і гімназій, недостатня увага щодо виховання людини-громадянина спричинили виникнення у 50–60-х роках ХІХ ст. вітчизняного громадсько-педагогічного руху. За ініціативою представників української інтелігенції створювалися багато громадських організацій, які проводили широку просвітницьку діяльність серед населення, відкривалися педагогічні та наукові товариства, розвивалася педагогічна публіцистика та педагогічні журнали, основною метою яких були пропагування української мови, літератури, культури, створення народних домів, бібліотек-читалень, поширення українських видань. [1, с. 99].

Представники громадсько-педагогічного руху брали участь у здійсненні реформ освіти 60-х років ХІХ ст., становленні земського просвітнього руху. До основними напрямів громадсько-педагогічного руху належать: ліберальний (М. Пирогов, М. Костомаров, І. Глібов, М. Драгоманов), демократичний (К. Ушинський, Х. Алчевська, М. Корф), революційно-демократичний (Т. Шевченко), анархічний (М. Бакунін). Трактуючи ідеї народного виховання та уявлення про шляхи розвитку народної школи представниками різних напрямів руху були достатньо своєрідними – від виховання істинного християнина, вірного «царю і вітчизні», до виховання людини-борця за соціальну справедливість на основі здобутків культурно-освітньої спадщини княжої і козацької доби, патріотизму та народності. [5, с. 57].

Переважає більшість видатних українських освітніх діячів ХІХ ст.: В. Антонович, М. Максимович, Д. Багалій, Б. Грінченко, М. Драгоманов, О. Потебня, Т. Шевченко, І. Франко та інші пов'язували свою діяльність з освітою та просвітництвом серед українського населення. Великого значення вони надавали вивченню історії українського народу і літератури, літописів, національних звичаїв, обрядів. Їх об'єднувало прагнення до знань, постійний пошук шляхів до самовдосконалення, вони відчували необхідність розвитку у студентської молоді національної самосвідомості, почуття власної гідності, прагнення до свободи.

Зазначимо, що світогляд і життєва позиція громадських діячів значною мірою впливали на появу нововведень у сфері вищої освіти та формування громадянських якостей студентів університетів України ХІХ ст.

Значним реформаторським потенціалом володів перший ректор Київського університету М. Максимович – історик, мислитель, просвітитель, природознавець, фольклорист, етнограф який пов'язував рівень розвитку освіти з прогресом країни. Призначення на цю посаду 30-річного професора, наймолодшого в той час професора в Російській Імперії, дослідники його наукової спадщини пояснюють тим, що М. Максимович був тоді вже відомим не лише в країні, а й поза її межами численними науковими дослідженнями. Він заклав традиції вивчення в університеті природознавства, історії, археології, фольклористики, які в майбутньому призвели до виникнення природознавчих товариств, об'єднань, наукових гуртків. Провідні педагогічні та загальнонаукові погляди М. Максимовича: широка просвіта та виховання є шляхом досягнення ідеального прогресивного суспільства, в якому кожна людина зможе реалізувати свої обдарування; різнобічний розвиток особистості як мета виховання; підготовка кваліфікованих вчителів для народних шкіл та гімназій, котрі би розуміли проблеми і потреби народу; обґрунтування повноцінності української мови можна вважати реформаторськими у прагненні створити національну школу на народній основі з використанням багатих виховних традицій, що склалися в культурно-освітній спадщині українського народу. Принцип народності, який учений вважав головним, містився у доступності освіти для кожного громадянина, можливості навчання рідною мовою, використання традицій народної педагогіки у навчальному процесі, вивчення історії рідного краю як обов'язкового компонента народної освіти.

Усвідомлюючи значення вищої освіти серед українського населення, на важливість реформування навчально-виховного процесу вищої школи вказував М. Костомаров – педагог, фольклорист, історик, письменник. У своїй педагогічній концепції він обстоював самостійність української мови, детально аналізував граматичні та фонетичні її особливості, показував відмінності від російської та польської мов, вважав, що знання з природознавства, основ народного життя, становища народу у державі, його юридичні права є головними у навчанні та вихованні підрастаючого покоління.

Варто відзначити прогресивність позиції М. Костомарова: найвищі та вічні цінності людства – наука та освіта – повинні належати народові, який спроможний сприйняти загальнолюдські освітні надбання лише тоді, коли передача знань ітиме його рідною мовою. Своє кредо, він сформулював чітко і конкретно: керуватись у дослідженні та викладанні історичного матеріалу народним життям у всіх його проявах і пропагувати серед молоді ідеї щодо вільного об'єднання рівноправних народів на взаємовигідних умовах.

Отже, друга половина XIX ст. позначена активізацією громадсько-педагогічного руху та освітянського подвижництва, сплеском інтересу до реформування вищої освіти. Викладачі університетів в Україні мали чіткі уявлення про духовну та національну єдність нації, свідомо ставилися до духовних та матеріальних цінностей українського народу, мали потреби збагачувати їх особистою працею та орієнтуватися на них у власній життєдіяльності, усвідомлювати особисту відповідальність за долю нації.

Одним з важливих питань розвитку вищої школи в Росії у другій половині XIX ст. було питання про напрям класичної університетської освіти. Це мало безпосереднє відношення до створення Новоросійського університету в Одесі на базі Рішельєвського ліцею в 1865 р. Попечитель Одеського навчального округу М. Пирогов, вказуючи, що цей ліцей не відповідав тодішнім вимогам освіти, наполягав на створенні на його базі університету, в якому би здійснювалась підготовка вчителів [13, с. 104–106].

Зазначимо, що впродовж XIX ст. відбулися суттєві зміни у міжнародних наукових зв'язках українських університетів. Так, якщо у XVIII ст. більшість українців здобували вищу освіту в університетах Західної Європи, то у XIX ст. набуло поширення стажування студентів і викладачів Харківського, Київського та Новоросійського університетів під керівництвом провідних професорів європейських університетів.

Варто відзначити прогресивність університетського статуту 1863 р., який вирізнявся новими підходами до структурування навчальних програм, збільшенням обсягу реальних знань студентів, певною університетською автономією, що проявилось у демократизації та динамічному впровадженню педагогічних інновацій: втілення в практику діяльності університетів організаційних та методичних новацій з урахуванням досягнень світової та вітчизняної реформаторської педагогіки. Зміст та організація навчання у вищій школі передбачали збільшення питомої ваги семінарських, практичних та індивідуальних занять. Основними методами навчального процесу були лекції, семінарські заняття, спостереження, ілюстрації, демонстрації, практична робота, екскурсії, прищеплення навичок самоосвіти тощо.

Поступово в Новоросійському університеті були відкриті наукові підрозділи, центри: зоологічний музей, ботанічний сад (1867 р.), обсерваторія (1871 р.), палеонтологічний музей (1873 р.), гідробіологічна станція (1902 р.) [7, с. 15]. Принципові зміни у підготовці фахівців пов'язані з приходом в університет М. Ланге, Є. Щепкіна та інших прогресивних вчених-педагогів.

Одним із стратегічних завдань цього університету повинна була стати підготовка вчителів для Південного регіону Російської імперії. Тоді в Одеському навчальному окрузі відчувалась гостра потреба у кваліфікованих вчителів, яких не могли забезпечити Київський і Харківський університети. Тодішній генерал-губернатор О. Строганов, повністю схвалюючи проект перетворення Рішельєвського ліцею в університет, стверджував, що «Південний край має потребу не тільки в одних землеробах, а і в інших діячах, як у сфері службовій, промисловій, так і в педагогічній» [12, с. 135].

Наприкінці XIX ст. Новоросійський університет став одним з науково-методичних і освітніх центрів підготовки вчителя університетського типу в Україні. До плеяди відомих вчених та педагогів цього університету варто віднести професора М. Ланге, який з 1888 р.

очолював кафедру філософії. Він викладав більшу частину курсів, що належали до цієї кафедри: «Вступ до філософії», «Історія філософії», «Психологія», «Історія педагогіки», «Дидактика. У розробці навчальних програм з педагогіки, теорії виховання, дидактики, історії педагогіки, окремих методик були започатковані та на певному рівні реалізовані найважливіші принципи педагогічної підготовки: педагогічна спрямованість, теоретична зумовленість, системність і науковість. [9, с. 68].

Здійснення ретроспективного аналізу інноваційних процесів у вищій школі України дає підстави стверджувати, що розвиток вітчизняної вищої освіти у XIX ст. був зумовлений економічними, соціальними та політичними чинниками; стратегічні завдання та реформи вітчизняної університетської педагогічної освіти у вказаний період визначалися суспільним вектором урядових освітніх реформ, статутами класичних університетів, що сприяло пошуку нової моделі вищої освіти, відкриттю наукових шкіл та лабораторій; реформування вищої освіти мало поступовий характер і це забезпечувало її динамічний розвиток; посилення фахової педагогічної підготовки студентів в університетах зумовлено значною мірою різноманітністю її форм, науково-методичних і дидактичних засад; виникнення громадських організацій і товариств, основною метою яких були пропагування української мови та літератури й поширення українських видань, сприяло розвитку громадянських і національно-патріотичних почуттів студентської молоді.

Такі особливості вітчизняної вищої школи XIX ст. привертають увагу дослідників і науковців з метою використання позитивного педагогічного та управлінського досвіду в сучасних умовах. Модернізація вищої освіти, підтримання балансу між традиціями та інноваціями, українізація змісту навчання, спрямування на формування цілісної особистості, орієнтованої на відтворення цінностей національної та загальнолюдської культури, є нині вельми актуальними та пріоритетними завданнями в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: підручник / А. М. Алексюк. – К.: Либідь, 1998. – 558 с.
2. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1981. – 359 с.
3. Ганелин Ш. И. История педагогики: учебник / Ш. И. Ганелин, Е. Я. Голонт. – М.: Учпедгиз, 1940. – 404 с.
4. Глузман О. В. Педагогічна освіта в університетах України: історичний аспект (XIX – початок XX ст.) / О. В. Глузман // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 151–160.
5. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття): дис. у формі наук. доповіді ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / М. Б. Євтух. – К., 1996. — 70 с.
6. Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965); відп. ред. і авт. передмови проф. О. І. Юрженко, ред. кол.: проф. Н. І. Бутакевич та ін. – К.: Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1968. – 423 с.
7. Історія Одеського університету (1865–2000) / Л. О. Ануфрієв, С. О. Аппатов, Ю.О. Амброз та ін. – Одеса: Астро Принт, 2000. – 226 с.
8. Краткий отчет императорского Новороссийского университета в 1871–72 академическом году. – Одесса, 1872. – 113 с.
9. Ланге Н. Н. В чём должна состоять реформа нашей средней школы? / Н. Н. Ланге // Летопись историко-идеологического общества при императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1906. – Т. 15. – С. 5–238.
10. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета / А. И. Маркевич. – Одесса, 1890. – 741 с.
11. Науки про землю в Одеському (Новоросійському) університеті / Є. Черкез, Я. Біланчин та ін. – Одеса: Астропринт, 2012. – 102 с.
12. Новоросійський університет в воспоминаниях современников: к 135-летию Одесского университета: сборник воспоминаний / авт.-сост. Ф. А. Самойлов, В. А. Смынтина. – Одесса: Астро Принт, 1999. – 295 с.
13. Пирогов Н. Избранные педагогические сочинения; введ. ст. В. З. Смирнова / Н. Пирогов. – М.: АПН РСФСР, Ин-т теории и истории педагогики, 1953. – 752 с.
14. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.